

**RADNA GRUPA
NKEU ZA
POGLAVLJE 35**

 **KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG**

**POZICIJA I ULOGA VERSKIH ZAJEDNICA I
CRKAVA U PROCESU POMIRENJA I
NORMALIZACIJE ODNOSA
BEOGRADA I PRIŠTINE**

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA

Nacionalni konvent
o Evropskoj uniji

Izdavač

Institut za teritorijalni ekonomski razvoj (InTER)

Za izdavača

Dragiša Mijačić

Autori

Aleksandra Popović

Jelena Jorgačević Kisić

Godina

2020

Publikacija je urađena u okviru projekta „Nacionalni konvent o Evropskoj uniji 2019/2020, RG za Poglavlje 35“ finansiranog od strane Fondacije za otvoreno društvo, Srbija. Mišljenja i stavovi izraženi u ovoj publikaciji predstavljaju stavove autora i ne odražavaju neophodno zvanične stavove Fondacije za otvoreno društvo, Srbija, Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji ni Instituta za teritorijalni ekonomski razvoj.

Pozicija i uloga verskih zajednica i crkava u procesu pomirenja i normalizacije odnosa Beograda i Prištine

Aleksandra Popović, Fondacija Konrad Adenauer

Jelena Jorgačević Kisić, Forum za religiju, medije i kulturu sećanja

April 2020

SADRŽAJ

UVOD.....	1
CRKVE I VERSKE ZAJEDNICE U PROCESU POMIRENJA	4
Pomirenje	4
Verska demografija i (ne)zvanični stavovi.....	5
Verski potencijal	6
VIŠE LICA NORMALIZACIJE.....	8
LIČNI KONTAKI KAO KLJUČNI	10
DOBRI PRIMERI.....	11
MEDIJSKA TIŠINA	12
SAMOKRITIKA KAO IMPERATIV	13
ANTRFILE	15
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	17
PREPORUKE	19
Prilog 1: Lista intervjuja	21

LISTA SKRAĆENICA

CV	Competitive Victimhood (nadmetanje u bivanju žrtvom)
EU	Evropska unija
KC	Katolička crkva
SPC	Srpska pravoslavna crkva
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

„Verujem da je termin pomirenje vrlo hrišćanski, biblijski termin. Ne mislim da pripada sekularnom svetu. Istovremeno, ne zalažem se za poziciju da je pomirenje isključivo religijski koncept ili da treba da bude monopolisan od strane Crkvi. Ali, mislim da bi nam promakla njegova dubina ako ne bismo posmatrali pomirenje u svojim korenima“¹

UVOD

Nakon proglašenja nezavisnosti Kosova*² (2008), međunarodni akteri pokušavaju da stabilizuju odnose između Beograda i Prištine, i postaju svakodnevni deo političkog i društvenog konteksta. Uz posredovanje Evropske unije otpočinje „Dijalog Beograda i Prištine“, čiji pozitivan ishod očekuju sve tri strane – briselska, beogradska, i prištinska, a zajednički cilj bi trebalo da bude normalizacija odnosa. Tim povodom, aprila 2013, predstavnici Beograda i Prištine parafiraju u Briselu „Prvi sporazum o principima normalizacije odnosa Beograda i Prištine“ – „prvi“ Briselski sporazum čijim se principima omeđuje normalizacija.

Pomenute principe i ciljeve treba ostvariti posredovanim političkim dijalogom o određenim tačkama u prvom Briselskom sporazumu, a koje predstavljaju pregovaračke oblasti. Tok normalizacije odnosa, proces postizanja sporazuma Beograda i Prištine, organizacije civilnog društva uglavnom karakterišu kao politički netransparentan i društveno neinkluzivan.

Primera radi, u publikaciji „*Report on impact of EU engagement on mediation and local level dialogue initiatives in Western Balkans*“, Plänitz i Stojanović Gajić pišu da medijacija EU bez odgovarajućeg uključivanja lokalnih aktera samo preusmerava uzroke konflikta sa makro na mikro nivo, kao i da bi EU trebalo da podrži inkluziju, između ostalog, lokalnog civilnog društva, državnih službenika i političkih aktera – onih koji će implementirati i posmatrati medijaciju i napore u dijalogu – „ili kroz *track II* ili *track III*³ dijaloge kao ključni faktor za promovisanje održivog i trajnog mira“⁴.

Ni Briselski sporazum, niti odnosni dokumenti, a neretko i nevladin sektor ne spominju crkve i verske zajednice kao društvene aktere ili faktore pomirenja u post-konfliktnom društvu Kosova.

¹ Charity Majiza, generalna sekretarka južnoafričkog Saveta Crkava (South African Council of Churches)

² „This designation is without prejudice to positions on status, and is in line with UNSCR 1244 and ICJ Advisory opinion on the Kosovo declaration of independence“.

Za potrebe ovog teksta koristi se, nakon ovog navođenja, termin „Kosovo“, kao generalni za Kosovo i Metohiju.

³ Reč je o dijalozima koji se vode neslužbenim, nedržavnim kanalima, kojima se, međutim, doprinosi rešavanju odnosno uređivanju određene problematike. Ova vrsta diplomatije na nivou 2 tj. Track II vodi se između uticajnih pojedinaca, nevladinih aktera i organizacija, a na nivou 3, odnosno Track III – kroz poruke i stavove sa konferencija, iz javnih saopštenja, razne vrste sastanaka i aktivnosti zagovaranja.

⁴ Plänitz, Erik & Gajić, Sonja. (2017). Report on impact of EU engagement on mediation and local level dialogue initiatives in Western Balkans, str. 9. 10.13140/RG.2.2.27453.56806.

Kako je prvobitno zamišljena, takozvana *track III* diplomatija podrazumeva učestvovanje onih aktera koji su važni za zajednicu, duboko pogođenu nasiljem i konfliktom, poput verskih lidera⁵. Sve je veća svesnost o važnosti religije u pitanjima diplomatije, i u *track II*, gde se otvaraju nove mogućnosti za komunikaciju, kada su zvanične vrlo male, odnosno gde je zvanični dijalog stopiran ili nepostojeći⁶.

Kosovsko društvo podeljeno je na različite načine, po političkoj, etničkoj, društvenoj, administrativnoj i religijskoj liniji. U izveštaju „*Socijalna kohezija na Kosovu: Pregled konteksta i ulazne tačke*“, proisteklom iz radionice sa relevantnim akterima, kaže se da „zajednice žive jedna pored druge, ali ne i zajedno“⁷, kao i da je „postkonfliktna generacija na Kosovu, podstaknuta konfliktnim narativima koji su obično predstavljeni kao apsolutne istine, i ograničenom interakcijom sa originalnom generacijom iz sukoba, interakcijom koja bi mogla pružiti empirijsko opažanje za osporavanje dominantnih narativa, istovremeno ranjiva u odnosu na nasleđene predrasude“⁸.

Cilj ovog istraživanja jeste da se uoče „alati“ kojima beogradsko i prištinsko društvo, opredeljeni istim ciljem mirne i prosperitetne evropske budućnosti, treba da razmotre ulogu i poziciju crkvi i verskih zajednica u procesima pomirenja i normalizacije odnosa Beograda i Prištine, kao i da prepoznamo (nedovoljno iskorišćene) resurse za mir. Pitanja kojima smo se vodili pri prikupljanju podataka kroz intervju, kao i analizi postojećih iskustava u drugim zemljama su sledeća:

1. Koji je potencijal crkvi i verskih zajednica u kosovskom društvu danas, kada je reč o pomirenju? Koliko je on aktualizovan, gde su problemi, a gde najveći prostor za delovanje? Kako je u društvima percipiran dosadašnji rad crkvi i verskih zajednica po pitanju suživota Srba i Albanaca? Koji su dalji koraci potrebni?
2. Šta bi za predstavnike Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve na Kosovu i Beogradu predstavljalo normalizaciju odnosa? Kako oni vide svoju ulogu u procesu normalizacije? Šta bi mogli još da učine? Koja podrška bi im bila potrebna? Kakva je trenutna saradnja?
3. Koje smernice i dobre prakse mogu biti identifikovane i primenjene, s obzirom na politički i društveni kontekst?

Istraživanjem je obuhvaćena kratka analiza uloge crkvi i verskih zajednica u postkonfliktnom društvu, u procesima pomirenja i normalizacije. Glavni deo istraživanja bazira se na intervjuima predstavnika Srpske pravoslavne crkve (SPC) i Katoličke crkve (KC) u Srbiji i na Kosovu, kao i ekspertskim intervjuima, koji su uključivali sagovornike iz akademske javnosti, nevladinog sektora i medija. Sadržaje intervjuva navodimo kroz institucije, crkve i verske zajednice, odnosno institucije koje su intervjuisane.

⁵ Diamond i McDonald (1993), koji su skovali koncept multi-track diplomacy, kao jednu od prvobitnih devet oblasti (track) naveli „religija ili mirotvorstvo kroz veru u akciji“.

⁶ Petersen, Rondey, L. (2015). Religion and multi-track diplomacy, str. 229. 10.1017/CBO9781316106693.015.

⁷ UNDP na Kosovu i Akademija Folke Bernadot. (2019). Socijalna kohezija na Kosovu: Pregled konteksta i ulazne tačke, str. 10.

⁸ Ibid, str. 11-12.

Iako je prvobitni plan bio da se intervjui sa sagovornicima obave uživo, zbog pandemije virusa Kovid-19 oni su vođeni pisanim putem. Pripadnici Islamskih zajednica na Kosovu i Srbiji nažalost nisu bili u prilici da učestvuju, te na kraju nisu mogli da budu ni uključeni u ovaj istraživački rad.

Osnovni uzorak obuhvatio je 15 intervjua:

- Četiri predstavnika SPC (iz Eparhije raško-prizrenske i Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke),
- Predstavnik KC na Kosovu i tri predstavnika KC u Srbiji (iz Beogradske nadbiskupije i Subotičke biskupije),
- Trojica profesora univerziteta,
- Dva predstavnika medija,
- Jedan predstavnik nevladinog sektora, i
- Jedan predstavnik međunarodne organizacije.

Istraživanje ne pretenduje da pruži celokupni pregled ove tematike, već da na osnovu intervjua sa relevantnim crkvenim i društvenim akterima, ponudi preporuke, kako bi se procesi pomirenja i normalizacije učinili sveobuhvatnijim, inkluzivnijim i efikasnijim.

CRKVE I VERSKE ZAJEDNICE U PROCESU POMIRENJA

Pomirenje

Tradicionalna mirovna diplomatija ima ograničen instrumentarij za sveobuhvatan, širok pristup rešavanju pitanja prošlosti. Pomirenje traži zaokruženost. U tome i jeste njegova prednost nad pravnim institutima postkonfliktnih odnosa. Pomirenje nije harmonizacija sukoba, već dugotrajan proces gde se realnost konflikta prenosi na perspektivu budućnosti. Snaga pomirenja dveju strana jeste u spoznaji da ni jedna strana ne može bez one druge u izgradnji svog društva⁹.

U hrišćanskoj kulturi pomirenje živi u religijskoj svesti. Crkve i verske zajednice isticanjem hrišćanskih vrednosti smanjuju motive za konflikt, a povećavaju mogućnosti za pomirenje, ne amnestirajući zločin(c)e, i ne diskreditujući moralnost pomirenja. Naime, pomirenje je originalno i vezano za religijski kontekst, ali se već dugo na njega gleda kao na deo političkog i istorijskog diskursa¹⁰. Hrišćanske poruke opraštanja, i, uopšte, pretpostavke avramovske tradicije (judeizam, islam, hrišćanstvo), da su svi ljudi jednaki pred Bogom, mogu biti vredan resurs kada je reč o suočavanju sa emocijama prema Drugom, tugom, krivicom ili potrebom za osvetom. Religijske zajednice vezane su za sećanje i identitet¹¹. U ovoj komplikovanoj konstelaciji, religijski akteri mogu igrati važnu ulogu kao oni koji su u stanju da odgovore na potrebe zajedničkih narativa i pogleda na svet¹². Valja naglasiti da same crkve i verske zajednice održavaju podele u društvu, međutim, iako je to i najveći problem, ujedno je to i najveći prostor za promenu¹³. U post-konfliktnom društvu, međusobna udaljavanja pojedinaca, njihova otuđivanja prirodne su reakcije na povređenost, naglašavajući potrebu za zaštitom. Socijalno-integrativna uloga crkvi i verskih zajednica u post-konfliktnim društvima ogleđa se, kako je pomenuto, u neposrednom doživljaju vrednosti karakterističnih za religiju, kojima se prevazilazi lični bol pojedinaca.

U procesu pomirenja ključno je da religijske institucije zagovaraju jednakost i odgovornost među ljudima. Obe strane u procesu, agresor – za postupke u prošlosti i budućnosti, kada će tražiti praštanje, a žrtva – proživljavajući traume i prevazilazeći bol, postajući spremna da prihvati opraštaj u budućnosti. Lična dimenzija pomirenja svakog pojedinca rasterećuje društvo kolektivne krivice. Proživljavanjem hrišćanskih vrlina, crkve i verske zajednice potvrđuju se kao akteri koji mogu doprineti miru i rešavanju konflikata.

⁹ Sommerfeldt, Atle. (2000). *Nema prečice do pomirenja*, str. 234–235, u: Teško pomirenje, urednik Enver Đuliman, izd. Helsinški komitet Norveške, Norveška crkvena pomoć, Oslo – Sarajevo.

¹⁰ Schliesser, Christine. (2018). *From “a Theology of Genocide” to a “Theology of Reconciliation”?* *On the Role of Christian Churches in the Nexus of Religion and Genocide in Rwanda*, str. 8. Religions. 9. 34. 10.3390/rel9020034.

¹¹ „Borba sa prošlošću i sa opraštanjem, problemi (pod)sećanja nakon vremena uništavanja, se mešaju sa problemima sećanja i vernosti prošlosti i sa opraštanjem i problemima krivice i pomirenja sa prošlošću“, Petersen, Rodney L. (2015). *Religion and multi-track diplomacy*, str. 231, 10.1017/CBO9781316106693.015.

¹² Ibid, str. 232.

¹³ Van der Merwe, Hugo. (2003). *The Role of the Church in Promoting Reconciliation in Post-TRC South Africa*, str. 276, u *Religion and Reconciliation in South Africa. Voices of Religious Leaders*, urednici Audrey R. Chapman i Bernard Spong. Templeton Foundation Press. Filadelfija i London. Str. 269-281.

Naravno, priroda religije je takva da sadrži i one elemente koji mogu da povećaju sukob, ali i da ga transformišu, i ne sme se poricati i zaboraviti da su religijske institucije neretko „izazivale demone nasilja“¹⁴. Međutim, stalno insistiranje na ovoj njihovoj ulozi u konfliktu bacilo je u zapećak i delovanje koje je bilo mirotvoračkog karaktera, kao i potencijale za pomirenje, te se u ovom istraživanju fokusiramo na ovo drugo.

Verska demografija i (ne)zvanični stavovi

O verskoj demografiji na Kosovu nema preciznih podataka. Popis stanovništva iz 2011. godine nije relevantan, bar kada je reč o pravoslavnim hrišćanima, kako zbog toga što nije održan u Severnom delu, tako i zbog bojkota srpske zajednice u Južnom delu. Podaci sa tog popisa kažu da se 95,6 % populacije Kosova izjašnjava kao muslimani, 2,2% rimokatolici i 1,4% je vernika SPC¹⁵. Prema podacima SMRE (*Swiss Metadatabase of Religious Affiliation in Europe*), procenat građana islamske veroispovesti (većina je sunitskih muslimana) je 88,8, pravoslavni hrišćani je 6,8 %, a katolika 1,7% (2015)¹⁶. Iako je, sudeći po brojkama, Kosovo jedno od najreligioznijih društava na svetu, za većinu kosovskih muslimana albansko etničko poreklo važnije je od religijskog identiteta, tako da se kosovsko društvo opisuje kao sekularno. Kada je reč o SPC, ona na Kosovu ima veliki značaj za Srbe na Kosovu, čak i za one koji nisu vernici. Anketa Instituta RIINVEST iz 2014. pokazala je da građani Kosova imaju znatno više poverenja u verske institucije nego u vladu ili političke partije¹⁷. Kada je reč o SPC, ona je svake godine, u ispitivanjima javnog mnjenja, na prvom ili drugom mestu kao institucija od najviše poverenja.

Srpska pravoslavna crkva je u saborskim i sinodskim saopštenjima više puta iznosila svoj stav po pitanju Kosova. U saborskim saopštenjima, proteklih godina, crkveni velikodostojnici tražili su da se prognanima i raseljenima omogući povratak i opstanak na Kosovu, pisali su o stradanju srpskog naroda, o rušenju i skrnavljenju svetinja, kršenjima ljudskih prava i pravde. Nekoliko puta je u saborskom saopštenju izraženo neslaganje sa, kako je rečeno 2013, „neposrednim ili posrednim priznanjem“ državnosti Kosova van Srbije, nazivajući ga prostorom koji je odavno postao „simbol podeljenosti, sukoba i stradanja“.

Konačno, u saopštenju iz 2013, nalazi se i, za sad, jedina informacija o suživotu Srba i Albanaca: „Jedna od retkih svetlih tačaka na njemu jeste život i rad obnovljene Bogoslovijske

¹⁴ Stålsett, Gunnar. (2000). *Pomirenje – ekumenske perspektive*, str. 251, u: Teško pomirenje, urednik Enver Đuliman, izd. Helsinški komitet Norveške, Norveška crkvena pomoć, Oslo – Sarajevo.

¹⁵ Procenjuje se da je broj vernika SPC oko 120.000 odnosno 6.3%. Vidi: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/01/Kosovo-3.pdf> (pristupljeno 20. 2. 2020). Osim toga što je broj pravoslavni manji nego što jeste, jedna od zamerki je bila i da su popisivači u nekim trenucima automatski, bez pitanja, upisivali „islam“, Vidi Perry, Maro (25. 6. 2015). Verski puls ponovo oživljava na Kosovu. K2.0. Vidi <https://kosovotwopointzero.com/sr/kosovos-resurgent-religious-pulse/> (pristupljeno 27. 2. 2020).

¹⁶ O verskoj demografiji na Kosovu (2006-2015), vidi: https://www.smredata.ch/en/data_exploring/region_cockpit#/mode/dataset_comparison/region/-99/period/2010/presentation/table (pristupljeno 21. 2. 2020).

¹⁷ Perry, Maro (25. 6. 2015). Verski puls ponovo oživljava na Kosovu. K2.0. Vidi <https://kosovotwopointzero.com/sr/kosovos-resurgent-religious-pulse/> (pristupljeno 27. 2. 2020).

Svetih Kirila i Metodija u Prizrenu, čiji građani, danas u ogromnoj većini albanske narodnosti i muslimanske veroispovesti, omogućavaju nesmetan rad ove značajne ustanove Pravoslavne Crkve i srpskog naroda. Takav odnos zaslužuje naše poštovanje i našu zahvalnost“.

Predstavnik SPC (Eparhija raško-prizrenska) u intervjuu naglašava da stav SPC protiv priznanja Kosova kao *de facto* etnički čiste albanske države u kojoj su Srbi diskriminirani već 20 godina i stav protiv etničke i teritorijalne podele KiM nije motivisan političkim razlozima ili mitovima, već brigom Crkve za ostanak i opstanak našeg naroda i svetinja, jer bi u oba slučaja život sveštenstva, monaštva i vernika bio ozbiljno ugrožen. „Crkva podržava dijalog, ali, pre svega, na normalizaciji života, unapređivanju prava i poštovanju zakona kao izgradnji neophodne osnove na kojoj se može razgovarati o drugim rešenjima koja bi, pre svega, morala da budu u funkciji zaštite prava ljudi, njihove bezbednosti i očuvanja naše duhovne i kulturne baštine“ (Intervju br. 1).

Katolička crkva odnosno Vatikan do danas nisu priznali nezavisnost Kosova. S druge strane, biskup Katoličke crkve na Kosovu ističe da svi, kao građani Kosova, priznaju Kosovo kao državu, „priznajemo pravoslavce kao našu subraću u vjeri i priznajemo muslimane kao našu subraću u krvi. Zalažemo se za prava sviju, u novoj državi nastojimo svrnuti pogled prema zajedničkoj budućnosti, jer smo uvjereni da ne možemo dopustiti da nam prošlost uništi našu budućnost“ (Intervju br. 2). Dalje, ističe da Srbi na Kosovu treba da razumeju da društvene, socijalne, političke i pravne potrebe mogu realizovati samo po novom sastavu društva na Kosovu, jednako kao što je dužnost albanske većine da omogući Srbima prava i nesmetano uživanje istih. Slični odgovor dobijen je od još jednog predstavnika KC (Intervju br. 3), s tim što se osnov za priznanje Kosova bazira na tumačenju učenja Crkve koja podučava istinoljubivosti, prihvatanju drugog i drugačijeg, udaljavanju od bilo kakvog verskog ili nacionalnog šovinizma, ali i poštovanju volje onih koji ne žele s nama.

SPC se oštro protivila ulasku Kosova u UNESCO, predstavnici KC na Kosovu podržali su primanje Kosova u ovu međunarodnu organizaciju. Međutim, svi sagovornici ističu i, pored ovoga, spremnost da grade odnose sa onim drugim.

Verski potencijal

Sâm proces pomirenja ispitanici opisuju kao u značajnoj meri uslovljen (upitnom) političkom voljom da se do njega dođe¹⁸, kao spor – što dokazuje i posleratna Evropa – te izuzetno složen i kompleksan proces. Otuda se potencijal crkvi i verskih zajednica vidi kao ograničen i

¹⁸ U publikaciji UNDP-a I FBT (2019), str. 2, kao sporne tačke društva na Kosovu* navodi se obrazovanje i nedostatak političke volje. Između ostalog, Međuministarska radna grupa za suočavanje sa prošlošću i pomirenje nije uspjela u svom proklamovanom naumu, a mnogo kritika se upućuje i, prošle godine najavljenoj, Komisiji za istinu i pomirenje. Donika Emini I Isidora Stakić u tekstu “Belgrade and Pristina: lost in normalisation?” zaključuju da je narativ političkih predstavnika namenjen međunarodnoj zajednici – u kom se ističe spremnost na kompromis i briga za građane – sasvim drugačiji od domaćeg narativa koji je nacionalistiki i identitetski. „Portretuje jednu stranu kao pobjedničku ili kao žrtvu „neprijateljskog drugog“. Vidi <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief%20%20Belgrade%20and%20Pristina.pdf>

uslovljen odlukama političkih elita kao onih koji imaju najviše moći da utiču na društvena kretanja. Međutim, iako nije presudan, taj potencijal – koji može biti usmeren dvostruko odnosno iskorišćen na „dobro“, orjentisan ka miru, a može, naprotiv, raspirivati sukobe („Imali smo prilike da vidimo i pozitivne i negativne uticaje verskih vođa u prethodnim godinama“; „problem je što su one bile deo konflikta“; „reč ljudi na čelu religijskih zajednica bi mnogo doprinela pomirenju i samom razgovoru“) – ocenjuje se kao znatan i veoma važan kada je reč o približavanju etničkih zajednica, smanjenju napetosti, promeni percepcije drugog, kao i izgradnji poverenja, što su sve elementi nesumnjivo bitni za izgradnju socijalne kohezije u jednom (post)konfliktnom društvu. Pominje se i važnost religijskog faktora u ovdašnjim društvima, kako zbog toga što su Crkve i verske zajednice jedna od „retkih konstanti na trusnom Balkanu“, tako i zbog proživljenog stradanja za čije bi prevazilaženje i isceljenje religijski element bio važan.

Jedan od sagovornika smatra da Crkve i verske zajednice, odnosno njihova rukovodstva, imaju potencijala za pozitivne promene, naročito jer predstavljaju jedan od četiri ključna faktora koji imaju uticaj u odnosima između Beograda i Prištine, pored politike, medija i obrazovnog sistema (Intervju br. 5).

Kada je reč o percepciji tog potencijala u javnosti, nekolicina ispitanika smatra da se značaj verskih lidera u javnosti precenjuje ili potcenjuje, a ređe se on posmatra objektivno, u granicama mogućih i realnih doprinosa pomirenju. Kako se on danas aktualizuje na Kosovu?

Među ispitanicima iz ekspertskih krugova, kao i predstavnika SPC i KC, preovlađuje stav da se, s obzirom na trenutne okolnosti, njihova dosadašnja pozitivna uloga najpre sastojala u tome da promovišu suživot i pomirenje, utiču na međuetničko (ne)razumevanje, čuvaju mir i sprečavaju dodatne podele i zaoštavanje napetosti. Ispitanici srpske nacionalnosti posebno ističu brigu i podršku Eparhije raško-prizrenske svojim vernicima, ali i smirivanje situacije, između ostalog i kroz „saopštenja koja su odmerena, pozivaju se na Ustav i zakone, bez vređanja bilo koga“ (Intervju br. 4). „Dobra saradnja verskih zajednica sa lokalnim institucijama i učestvovanje prvaka verskih zajednica u lokalnim odborima za bezbednost i direktna komunikacija sa lokalnim samoupravama je, u ne malom broju slučajeva, sprečavala eskalaciju međuetničkih problema“ (Intervju br. 6).

Radi se, konkretno, i na prevenciji međuetničkih incidenata. Kako se ističe, crkve i verske zajednice koriste institucionalne kanale komunikacije kroz, recimo, Savet za implementaciju i monitoring Specijalnih zaštićenih zona, kako bi ukazali na probleme političkim liderima, ali i međunarodnoj zajednici (Intervju br. 6).

VIŠE LICA NORMALIZACIJE

Normalizacija za ispitanike, predstavnike SPC i KC na Kosovu, pa čak i KC u Srbiji, ne znači isto.

Sagovornici iz Eparhije raško-prizrenske navode da bi, ne ulazeći u pitanje političkog karaktera normalizacije, ona za njih predstavljala bezbedan i dostojanstven život sveštenstva, monaštva i vernika, adekvatnu institucionalnu zaštitu svetinja, vladavinu prava i poštovanje prava svih građana. I nekolicina sagovornika iz nevladinog sektora ističe kako je teško govoriti o pomirenju kada nema poštovanja ljudskih prava.

Da bi došlo do pomaka, potrebno je da ovi osnovni uslovi za rad na pomirenju budu ispunjeni. Naime, SPC često ima problem sa pristupom svojoj imovini, pre svega u opštini Dečani, uprkos sudu kojim je imovina vraćena manastiru Visoki Dečani, manastir ne može da uđe u posed zbog toga što opština to onemogućava. I sloboda kretanja za klirike SPC je sporna. „Mnoge razrušene crkve na Kosovu još uvek nisu obnovljene; u velikom broju slučajeva predstavnicima SPC i Srbima ne dozvoljava se pristup grobljima, koja su uništena i slomljena“ (Intervju br. 9).

Konačno, predstavnik Eparhije raško-prizrenske ne vidi spremnost albanskog društva da Srbe prihvate kao narod koji je autohton na ovom prostoru i koji poseduje svoju kulturu i duhovnost (Intervju br. 1).

Predstavnici SPC i pojedini predstavnici nevladinog sektora ističu da albanske verske zajednice imaju dosta manji uticaj nego što SPC ima među Srbima, te ne bi mogle jednako da mobilišu odnose, dok se, s druge strane, problematizuje poverenje drugih religijskih zajednica u SPC, odnosno njihovih vernika, jer se ona poistovećuje sa srpskom državom. Predstavnik SPC smatra da albanske verske zajednice „nisu spremne da otvorenije istupaju“ u odbranu zaštite prava SPC.

Za visokog predstavnika KC na Kosovu normalizacija bi značila istorijsko pomirenje između Srba i Albanaca, bez čega će ona biti samo deklarativna, odgađanje nesuglasica i konzervisanje mržnje na duži ili kraći rok, te je veliko zavaravanje misao da je moguće graditi paralelne budućnosti gde bi jedna ugodila Srbima, a druga Albancima: „S toga, za nas pomirenje između Srba i Albanaca značilo bi međusobno priznavanje, garantiranje vjerske, kulturne i životne perspektive Albanaca u Srbiji i Srba na Kosovu, i omogućavanje nesmetane komunikacije ljudi, razmjenu ideja i robe“ (Intervju br. 2).

Konačno, iz Eparhije raško-prizrenske ističu da pozivaju na pomirenje, da žele da grade saradnju, da su njihovi stavovi motivisani opstankom „naroda i svetinja“, ističući da je SPC u neuporedivo najtežem položaju, ali ostaje otvorena za svaki konstruktivan predlog. Dotle

predstavnicima KC na Kosovu vide svoju Crkvu u „pasivnoj ulozi jednog mosta“, jer su pravoslavcima „sabraća u veri“, a muslimanima „sabraća u krvi“, dok aktivna uloga pripada onima koji žele ili ne taj most da upotrebe. Svi predstavnici KC (Intervju br. 2; Intervju br. 3; Intervju br. 11; Intervju br. 13) svoje delovanje procenjuju kao veoma okrenuto dijalogu, zajedništvu i pomirenju.

SPC se zamera neprihvatanje istine (Intervju br. 2; Intervju br. 3), i veća usredsređenost na „povijesne kamenje ili kosti, bilo kojeg cara, kralja ili njihove zadužbine“ (Intervju br. 2) nego na rad na veri i suživotu. Islamskoj zajednici je usmerena kritika da je okrenuta isključivo ka sebi, ignorišući probleme i realnost, umesto da „vodi brigu o svojim vjernicima da ne gaje mržnju prema drugima i da aktivnije teže k pomirenju“ (Intervju br. 2).

Ističe se i dalje krajnje nepomirljivo viđenje oko služenja mise na arheološkom nalazištu hrama Sv. Nikole u Novom Brdu.

LIČNI KONTAKI KAO KLJUČNI

Međusobni odnosi verskih poglavara na Kosovu najčešće se opisuju kao „korektni“, „bez većih razmirica“, dobri, čak srdačni, dok kontakte predstavnika crkvi i verskih zajednica sa vernicima drugih konfesija i religija, većina ispitanika ocenjuje kao retke.

Verski čelnici susreću se – postoji stalno radno telo koje ih redovno okuplja, a o čemu mahom nisu obavesteni građani iz Srbije i inostranstva, što je takođe važan pokazatelj odsustva *javne pažnje*. I sâmi predstavnici naglašavaju da se redovno sastaju već dvadeset godina, i u njihovim javnim saopštenjima nema nikakvog optuživanja ili mržnje.

„Tu razgovaramo iskreno, otvoreno i jasno o našoj situaciji, iako se ne slažemo u puno čemu“ (Intervju br. 2).

„Zaista je dobro da već skoro 20 godina nemamo negativnih tekstova ili izjava predstavnika jedne verske zajednice o drugoj, i da su susreti gotovo kontinuirano nastavljeni“ (Intervju br. 1).

Međutim, nekolicini eksperata čini se da taj dijalog nije sišao sa visokog nivoa. Kao jedan od izuzetaka navode manastir Visoki Dečani, u koji dolaze i Albanci i Srbi, i igumana Savu Janjića. Kroz više odgovora, mahom u ekspertskim intervjuima, provlači se važnost ličnog kontakta kao onog koji, pored svih teškoća, ume da prevagne u odnosu na tromost ili čak na nevoljnost crkveno-religijskih struktura.

„I kod verskih lidera, kao i kod akademika, profesora i ljudi u drugim institucijama, na kraju se radi o ličnom integritetu, i tome koliko je pojedinac spreman da ide suprotno nekom opšteprihvaćenom diskursu“ (Intervju br. 4).

DOBRI PRIMERI

Nekolicina ispitanika navodilo je konkretne primere za koje smatraju da bi mogli da služe kao uzor za obe zajednice. Navodimo neke od njih, kako zbog važnosti primera, tako i zbog percepcije ispitanika o važnosti istog.

Za vreme rata, 1999, manastir Visoki Dečani pomagao je i albanskim izbeglicama, i primio 200 ugroženih kosovskih Albanaca. Kao skoriji primer, jedan ispitanik navodi da je SPC prikupljala prilog za pomoć stanovništvu u Albaniji koje je pogođeno razornim zemljotresom pre nekoliko meseci (Intervju br. 9). Navodi se i da opatice katoličke crkve iz Peći pomažu u zbrinjavanju srpskih povratnika u tom gradu.

Kao važni primeri ističu se i predstavnici Crkvi koji javno govore jezikom druge zajednice. Na jednoj velikoj konferenciji u Ljubljani, iguman manastira Draganac, Iraliron, ustao i počeo da govori na albanskom, šaljući poruke pomirenja. Isti iguman gostuje u emisiji medija na albanskom jeziku „i pristojno i civilizovano razgovarajući sa drugim verskim predstavnicima na Kosovu ali i ljudima iz nevladinog sektora i medija“, što ispitanica smatra važnim gestom za odnose (Intervju br. 4).

Katolički predstavnik navodi posetu pravoslavnoj crkvi i molitvi sa više stotina hodočasnika, o dočeku saradnika vladike Teodosije i lepo provedenom, zajedničkom vremenu (Intervju br. 2).

Podseća se i na proces pomirenja koji je postojao između Nemačke, Francuske, Poljske i Velike Britanije posle Drugog svetskog rata – u pitanju su decenije okupljanja religijskih predstavnika i razmene studenata koje su urodile plodom, jer su religijski predstavnici nosili ta iskustva svojim zajednicama i svom okruženju (Intervju br. 12).

MEDIJSKA TIŠINA

Nekolicina sagovornika iz nevladinog i medijskog sektora ističu važnost javnog slanja simboličkih poruka – bilo da predstavnici hrišćanskih konfesija i muslimani sede za istim stolom, bilo da posećuju jedni druge na veće praznike, ili da organizuju skupove, ali sve to sa javnom vidljivošću. Važno je da ta slika i ta poruka dijaloga, „normalnog razgovora“ ode u javnost. Smatra se da nekima od predstavnika Crkvi to ne bi odgovaralo, ali se, uglavnom, za odsustvo ovakvih slika kao odgovorni vide mediji.

Ali, zaključak je da zbog medijske selekcije vesti koja je često zasnovana na „poželjnoj“ stereotipizaciji dobrih i loših i crno-belaj predstavi „nas“ i „njih“, kao i pod direktnom ili indirektnom kontrolom političkih elita, ili zbog odluke samih verskih predstavnika, ona ostane ispod radara. Potrebno je da profesionalno novinarstvo, u skladu sa standardima, dâ priliku da Srbi i Albanci budu predstavljeni kao ljudi sa svakodnevnim problemima, a ne kao pripadnici dva nepomirljiva tabora, ističe se u intervjuima. Nekolicina ispitanika kritikovala je medije i zbog odsustva određenih glasova, te, kako je pomenuto, zbog prećutkivanja onoga što se ne uklapa u zvaničnu politiku.

„Medijima sa nacionalnom frekvencijom i onima koji se uklapaju u političku agendu Beograda ne odgovara da se vidi neka druga slika sa Kosova osim 'jadnih Srba i zlikovaca Albanaca'. I pored kompleksnih srpsko-albanskih odnosa na Kosovu se odvija neki život daleko od očiju beogradske javnosti. Dobrih odnosa na Kosovu ima u određenoj, verovatno ne u dovoljnoj meri, ali je u javnom prostoru vidljivo samo ono što se uklapa u zvaničnu politiku“ (Intervju br. 4). Sagovornica ističe da isto važi i kada se organizuju međureligijski skupovi, odnosno skupovi u kojima učestvuju verski lideri sa Kosova.

SAMOKRITIKA KAO IMPERATIV

Dominantni javni diskurs više ispitanika koji se osvrću na širu sliku i *opštu klimu*, opisuje kao nepovoljan, za šta glavnu odgovornost, osim medija, snosi najpre politika. Ispitanici iz crkvenih redova, ali i eksperti, napominju da je važno da se stavovi ne politizuju, i da se ne dopusti da politika instrumentalizuje crkvu. Ovo posebno naglašavaju predstavnici SPC, a nekolicina eksperata procenjuje da je ova distanca od politike uspešna. Pomenutu klimu karakteriše međusobno optuživanje, prebacivanje krivice i agresivna retorika, sumira se u jednom odgovoru (Intervju br. 7).

Kako bi tradicionalne crkve i verske zajednice na Kosovu, osim smirivanja tenzija i podrške svom narodu, značajnije aktualizovale svoje potencijale za pomirenje i normalizaciju, i značajnije se svojim primerom *izmestile* iz dominantnog konfliktnog okvira, ispitanici najpre ističu samokritiku, suočavanje sa istinom o svojoj i prošlosti svoje etničke zajednice, i razgovore o sukobljenim istorijskim narativima „o svemu onome što se dešavalo na Kosovu u zadnjih sto godina.“ U odgovorima se bave uzrocima i posledicama, te mogućim praktičnim koracima koji bi pomogli procese pomirenja.

„Da javno kažu i o počinjenim zločinima svoje nacionalne strane, a ne samo druge, kao i da rad na sebi ne uslovljavaju radom druge strane na sebi“ (Intervju br. 8)

„Ni jedna etnička zajednica nije pokazala spremnost da razume patnje druge strane. U tim okolnostima gotovo je nemoguće doći do pomirenja, već se više teži ka majorizaciji i ignorisanju, često i u zaboravu i prikrivanju“ (Intervju br. 9)

„Mislim da bi trebalo da postoje intenzivniji susreti i to oni neprijatni, u kojima bi obe strane bile zaista spremne da pogledaju u sopstvenu prošlost i da se istorijske okolnosti ne gledaju isključivo kroz prizmu jednih ili drugih ustaljenih narativa o sukobima“ (Intervju br. 12).

Takođe, „istina“ se ponavlja kao ključna reč – istina o sebi i drugima; sagledavanje sebe i drugih pod svetlom objektivne istine; suočavanje sa istinom i, konačno, istina kao suočavanje sa zločinima protiv civila obe strane i njihovo dovođenje pred lice pravde, uz priznavanje patnji i stradanja civilnog stanovništva, bilo za vreme ratnih dejstava ili u godinama posle rata. Naravno, kao važni aspekti pominju se pokajanje i oprost.

Nekolicina ispitanika kritikovala je odnosno upozoravala na stavove verskih lidera koji univerzalizam verskog učenja zamenjuju partikularizmom nacionalnog, jer onda nacionalno dobija primat nad religijskim.

„Verski predstavnici preuzimaju ulogu narodnih tribuna ili nacionalnih proroka, i to je opasan fenomen koji je na prostorima Balkana prisutan još od devedesetih godina“ (Intervju br. 10).

Posledica ovog „udaljavanja od temeljne istina svetih knjiga“ (Intervju br. 3) je odsustvo socijalne dimenzije religije, odnosno brige za opšte dobro koja bi obuhvatala i sadržajni međuverški i ekumenski dijalog, ali i podsticanje vernika različitih verskih zajednica na interakciju. .

ANTRFILE

KORISNI TEORIJSKI KONCEPT - *COMPETITIVE VICTIMHOOD*

Autorke ovde žele da uvedu jedan termin za koji smatraju da je nedovoljno odomaćen i reflektovan u ovdašnjem akademskom i javnom diskursu, a može da pruži određene odgovore o etničkim i drugim sukobima između grupa, kao i da se iz korpusa tog pristupa izvedu određene smernice.

Crkve i verske zajednice, kao važni društveni akteri, u procesima prevladavanja sukoba ili njihovog održavanja, učestvuju ili mogu da iznađu načine za pokušaj izlaska iz spirale takozvanog **nadmetanja u bivanju žrtvom** (*competitive victimhood*), gde, u konkretnom primeru, i kosovski Albanci i kosovski Srbi vide sebe „žrtvama agresije koju je počinila ona druga zajednica, i kao rezultat toga, međuetnički animozitet i nepoverenje uvek su prisutni. U malom društvu kao što je Kosovo, sukob je većinu stanovnika direktno i lično pogodio, a dijametralno suprotne perspektive koje se tiču prošlosti nikada nisu obrađene u ukorenjenom nacionalnom dijalogu radi rešavanja iskustava i perspektiva i sa ciljem izlečenja društva“¹⁹.

Competitive victimhood (CV) definiše se kao subjektivna tvrdnja svake grupe u sukobu da je propatila više nego spoljna grupa (out-group) i da je preživela više nepravdi²⁰. Jednostavno govoreći, grupe se nadmeću za status žrtve koji implicira da će biti viđeni kao nevini i moralno superiorniji. Dokazano da je CV povezan sa održavanjem sukoba odnosno pozitivne subjektivne evaluacije nasilja vlastite grupe i nemogućnosti da se oprost vanjskoj grupi, kao i opravdavanju osвете koja može da usledi²¹.

Socijalni psiholozi došli su do toga da je uloga žrtve važan psihološki resurs jer pojačava unutargrupnu koheziju, pomaže grupi da ne prihvati odgovornost za nedela koja je izvršila i tom distancom je spašava od neprijatnih emocija, traži moralnu i materijalnu podršku od strana koje nisu direktno uključene u sukob i opravdava nasilje.

Sve ovo stvara spiralu sukoba, održava konflikt živim i nakon što se on završi i predstavlja suštinsku barijeru za pomirenje i normalizaciju. Otuda bi trebalo slušati priču Drugog i žrtve sa obe strane ujediniti iskustvom teškoće kroz koju su prošli.

Istraživanja govore o nekim aktivnostima i delovanju koji mogu pomoći kako bi se donekle iskoračilo iz „začaranog kruga“, za šta smatramo da su važne smernice i za ovdašnji kontekst: gajenje zajedničkog identiteta žrtve; saznanje i razmena iskustva patnje (na primer, gubitak

¹⁹ UNDP na Kosovu i Akademija Folke Bernadot. (2019). Socijalna kohezija na Kosovu: Pregled konteksta i ulazne tačke, str. 12.

²⁰ Za više o konceptu, vidi Nadler, Ariel. Malloy, Thomas i Fisher, Jeffrey D. (2008). *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oksford : Oxford University Press.

²¹ Shnabel, Nurit; Noor, Masi; Nadler, Arie; Halabi, Samer. (2012). *When Suffering Begets Suffering: The Psychology of Competitive Victimhood Between Adversarial Groups in Violent Conflicts*. *Personality and Social Psychology Review*. 16. Str. 351– 374.

člana porodice u sukobu); uspostavljanje dualnih identiteta; odvajanje odgovornosti (onih koji su bili odgovorni) od (deljene) patnje; usmeravanje pažnje na cenu konflikta; osvetljavanje zajedničkog nasleđa istorijskih grešaka i nasilja; novinarstvo koje je usmereno ka miru, a ne eskalaciji konflikta; intergrupni kontakti; razgovarati o sličnostima između grupa, sličnostima njihovih trenutnih problema.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Suštinsko pitanje zajedničkog delovanja vlada, crkvi i verskih zajednica u etičkom, političkom i pravnom pristupu pomirenju predstavlja „način na koji će pitanje grubih kršenja ljudskih prava u prošlosti biti rješavano“ i „često je odlučujuće za sposobnost nove demokratske vlade da politički preživi i ojača demokratiju“²². Odnos politike i verskih zajednica ne treba biti odnos snaga već odnos društveno odgovornih aktera, koji u svojim domenima koordinisano doprinose miru u svojim i susednim društvima, i koji se trude da doprinose stvaranju kolektivnog pamćenja koje ne drži „rane stalno otvorene“. Nesuočavanje sa prošlošću donosi aktiviranje potisnutih, zamrznutih konfliktnih slika i događaja, i može dovesti do povratka ratnog narativa, stvaranja novih netrpeljivosti i prepreka u odnosima Beograda i Prištine, kao što je istorija regiona i pokazala. Religijske zajednice, zagovaranjem svojih vrednosti – praštanja, pomirenja, pogleda u sebe, jednakosti – mogle bi pozitivno da utiču na potencijalne tenzije. Naravno i one bi morale da „se izlože“ odnosno preispitaju svoje dosadašnje delovanje i ulogu, te na svom primeru pokažu poželjan društveni obrazac. Na taj način sprečilo bi se pomirenje „kroz ispunjavanje šeme koja će opet završiti u arhivi. Većina žrtava ne može računati sa nečim drugim nego, u najboljem slučaju, sa ekonomskom kompenzacijom“²³.

Iskustva iz drugih zemalja uče da procesi pomirenja i normalizacije koncipirani od strane crkvi i verskih zajednica, ili oni gde su Crkve i verske zajednice aktivni učesnici, značajno dopunjuju proces političke i ekonomske saradnje. Njihov doprinos u procesu političke saradnje i pomirenja može da ima konstruktivan karakter i doprinos mirnoj budućnosti regiona.

Vrednosti i vrline religijske zajednice mogu se „pokrenuti“ kroz „praktičnu religiju“²⁴, na intervencionistički način (kroz molitve, asketsku disciplinu), diskurzivni način (tumačenjima, pojašnjenjima, intenziviranjem religioznog znanja), i izvedeni način (prevođenjem svakodnevnih sadržaja i događaja u religiozne). Učestvovanje crkvi i verskih zajednica u procesu pomirenja manifestuje se ispovedanjem i molitvama, kada lično artikulisanje istine ima efekat oslobađanja i pročišćenja: „i sva snaga subjektivnog religioznog osećaja dokazuje se kroz osećaj sigurnosti“²⁵. Iz ovog ličnog tipa manifestacije nastaje društveno angažovanje religijskih institucija i pojedinaca, takođe sa psihosocijalnim efektom.

Crkva, kao odgovoran društveni akter, može pomoći u sklapanju mira između pojedinaca i društva, u prošlosti, uvodeći ih u predvorje mirne budućnosti.

²² Skaar, Elin; Andreassen, Bård Anders (2000). *Obračun sa teškim kršenjima ljudskih prava na prelazu u demokratiju*, str. 17 i 21, u: Teško pomirenje, urednik Enver Đuliman, izd. Helsinški komitet Norveške, Norveška crkvena pomoć, Oslo – Sarajevo.

²³ Vidi u: Holtedahl, Jan Petter i Tjønneland, Elling (2000). *Južna Afrika: istina, pomirenje, pravda?*, str. 224, u: Teško pomirenje, urednik Enver Đuliman, izd. Helsinški komitet Norveške, Norveška crkvena pomoć, Oslo – Sarajevo.

²⁴ Vidi: *Die Relativisierung der Religion als politische Kraft: Martin Riesebrodts Interpretation des religiösen Fundamentalismus* (2004). str. 361 (*Relativizovanje religije kao političke snage: Martin Rizebrotova interpretacija religioznog fundamentalizma*), u: „Religion und Gesellschaft“, izd. Karl Gabriel i Hans-Richard Reute, Schöningh UTB 2150. (lični prevod A. Popović).

²⁵ Ibid, str. 91.

Smatramo da se u odnosima Beograda i Prištine, mimo političkih i ekonomskih nivoa saradnje Beograda i Prištine, krupni plan regionalne „connectivity“ agende mora upotpuniti učestvovanjem crkvi i verskih zajednica u spajanju ljudi (*linking the people – social dimension*, Berlinski proces). Pomirenje na tom doprineće uobličavanju pomirenja na drugim nivoima koja se vrednuju legalističkim i kvantitativnim metodama i merama (tranziciona pravda, suočavanje s prošlošću, lustracija, međunarodni sudovi i institucije, konvencije, komisije za istinu i pomirenje, i slično).

PREPORUKE

Preporuke za Crkve i verske zajednice

- Češći susreti pripadnika različitih verskih zajednica, kako sa Kosova tako i onih iz Srbije;
- Organizovanje međureligijskih skupova o kompleksnim i osetljivim pitanjima, čiji bi rezultati odnosno razgovori, bili dostupni javnosti;
- Iskoristiti susrete verskih lidera međusobno, kao i susrete verskih lidera sa drugim društvenim akterima, za obrazovanje i informisanje mlađih generacija o značaju dobrih međuverskih odnosa;
- Crkve i verske zajednice bi trebalo da preispitaju svoju ulogu i pogrešne poteze u prošlosti, kako bi na taj način pružili primer u javnosti;
- Podsticati veću interakciju vernika i razmenu njihovog iskustva, te traženje dodirnih tačaka, kako u polju verskog, tako i u svakodnevnom životu, u iskustvu tuge, gubitka;
- Jačanje solidarnosti među Crkvama i verskim zajednicama. Glasnije javno reagovati u slučajevima incidenata koji ugrožavaju drugu versku zajednicu, što važi i za društvene aktere;
- Kada se ispune uslovi za pomirenje, Crkve i verske zajednice bi mogle da iniciraju ili učestvuju u radu komisija koje bi se bavile žrtvama i stradanjima svih građana, i podržavajući žrtve, pomogle bi im u prevladavanju traume ili podstakli pokajanje zločinaca;
- Koncipiranje funkcionalnog „obrazovanja za mir“, baziranog na univerzalnim religijskim vrednostima i činjeničnim istoriografskim sadržajima;
- Otpočeti razgovor crkvi i verskih zajednica o suprotstavljenim istorijskim narativima;
- U postojećim verskim obrazovnim ustanovama, raditi na temama poput društvenog pomirenja, isceljenja, transformacije konflikta.

Preporuke za medije

- Edukovati medije da više pažnje posvete dobrim i konstruktivnim događajima, kao i da u skladu sa novinarskim standardima, objavljuju tekstove u kojima će biti prisutno „više glasova“;
- Pojedincima iz crkvi koji su već primer i uzor pružiti više medijske pažnje.

Preporuke za međunarodne organizacije i civilni sektor

- Organizovati intenzivnije susrete pripadnika različitih verskih zajednica iz Srbije i Kosova, kao i uključiti predstavnike crkvi i verskih zajednica u projekte važne za društvo;
- Iskoristiti već postojeću dobru saradnju između verskih zajednica za track-III dijalog, posebno u procesu implementacije postignutih sporazuma;
- Održavati kurseve, programe i škole o ovim pitanjima, u koje bi trebalo da budu uključeni predstavnici crkve;

- Finansijska podrška projekata projekta i inicijativa od strane međunarodnih organizacija u koje bi bile uključene crkve i verske zajednice kao glavni akteri, ili programa namenjen edukaciji verskog kadra;
- Istaknutim pojedincima iz crkvi i verskih zajednica pružiti više podrške u sprovođenju njihovih projekata.

Prilog 1: Lista intervjuja

- Intervju 1, predstavnik SPC, Eparhija raško – prizrenska
- Intervju 2, visoki predstavnik Katoličke crkve na Kosovu, Prizrensko – prištinska biskupija
- Intervju 3, predstavnik Katoličke crkve u Srbiji, Subotička biskupija
- Intervju 4, novinarka, Kosovo
- Intervju 5, profesor, Kosovo
- Intervju 6, predstavnik međunarodne organizacije, Kosovo
- Intervju 7, novinar, Srbija
- Intervju 8, profesor, Nemačka
- Intervju 9, predstavnik nevladinog sektora, sever Kosova
- Intervju 10, profesor, Švedska
- Intervju 11, predstavnik Katoličke crkve u Srbiji, Beogradska nadbiskupija
- Intervju 12, teolog, SPC
- Intervju 13, predstavnik Katoličke crkve u Srbiji, Beogradska nadbiskupija
- Intervju 14, predstavnik SPC, Arhiepiskopija beogradsko-karlovačka
- Intervju 15, teolog, SPC

NACIONALNI KONVENT O
EVROPSKOJ UNIJI
KNEZA MILOŠA 4
11000 BEOGRAD
WWW.EUKONVENT.ORG
OFFICE@EUKONVENT.ORG

INSTITUT ZA TERITORIJALNI
EKONOMSKI RAZVOJ (INTER)
VLAJKOVIĆEVA 29
11000 BEOGRAD
+381 (0)11 3246 766
WWW.REGIONALNIRAZVOJ.ORG
OFFICE@REGIONALNIRAZVOJ.ORG